

УДК 330.837

*Ю.М. ХВЕСИК, кандидат економічних наук
ННЦ "інститут аграрної економіки" УААН*

СТАНОВЛЕННЯ ІНСТИТУЦІЙНИХ ФОРМ РОЗВИТКУ КОНКУРЕНТНИХ ВІДНОСИН В АГРОПРОМИСЛОВОМУ ВИРОБНИЦТВІ РЕГІОНУ

Загально визнано починати вивчення конкуренції з часів А. Сміта, коли вона набула своїх класичних ознак. Саме в той період розвиток товарно-грошових відносин обумовив економічний розвиток і формування моделі т.зв. вільної конкуренції. Бурхливому зростанню та розвитку промисловості сприяли умови, що стали в подальшому обов'язковими для існування системи досконалої конкуренції, а саме: відсутність дискримінації виробників та споживачів; мінімальні та однакові законодавчі обмеження для всіх учасників ринку; їх однакова інформованість або неінформованість про ситуацію на ринку й навколо нього; відсутність торгових привілеїв та ексклюзивних джерел інформації.

Проблеми формування і розвитку конкурентного середовища в умовах перехідної економіки розглядалися в роботах С. Авдашевої, І. Акімової, З. Борисенко, Б. Буркинського, В. Гейця, Л. Доленка, М. Зверякова, Б. Кваснюка, Н. Розанової, С. Соколенка, С. Цухло, О. Яременка.

Проте дослідники конкуренції практично не вдавалися до вивчення інституційних передумов виникнення такої ситуації. Взагалі дуже часто постає питання, чому про домінування вільної конкуренції протягом ХІХ століття можливо говорити лише в таких країнах, як Англія, Сполучені Штати Америки, Голландія, та ще й з урахуванням того, що в останній третині ХІХ ст. починається перехід на монополістичну стадію розвитку.

Використання еволюційного підходу та всього арсеналу інституційної теорії до вирішення економічних питань сьогодні, на нашу думку, спроможне

якщо не остаточно дати відповідь на це запитання, то окреслити напрями його вирішення.

Виходячи з викладеного, метою цієї статті є:

- визначити історичні ретроспективи становлення інституційних форм розвитку конкурентних відносин регіону;
- з'ясувати необхідність застосування інституційного підходу до вивчення конкуренції.

Як свідчать історичні джерела, розвиток економічної конкуренції спостерігався в економіках, у яких інституційне середовище надавало стимули для виробничих видів діяльності, як це було, наприклад, в Англії та Нідерландах. Спад же, навпаки, був результатом обмеження стимулів до участі у виробничій діяльності внаслідок централізованого політичного контролю над економікою та існування монополій як, наприклад, в Іспанії [1, с. 4].

Інституційне середовище середньовіччя складалося з певної сукупності інститутів та організацій. У структурі організацій найбільшу питому вагу займали цехи – організації дрібних міських ремісників та гільдії, що найчастіше були купецькими організаціями. Замість технічного розвитку промисловості діяльність цехів та гільдій найчастіше зводилась до „використання монопольної, а часто й політичної влади у власних інтересах” [2, с. 125], адже середньовічні цехи поєднували в собі функції не лише економічних, але й політичних та соціальних організацій.

Витоком монополізму в цьому була власне інституційна структура. Конкуренція усувалася завдяки комплексу формальних норм. Найбільш важливими з них були: отримання цехом монопольного права на виробництво певних товарів і торгівлю ними в межах міста; заборона торгівлі на місцевих ринках сільським ремісникам або з інших міст; різке обмеження, а іноді й повна заборона прийому нових членів до цеху. До того ж селяни з передмість були зобов'язані продавати свої продукти на місцевому ринку або ярмарку, що фактично зобов'язувало їх купляти місцеві ремісничі вироби. Тим самим обмежувалася конкуренція з боку інших міст [3, с. 292–293; 4, с. 3].

В науці існує спеціальний термін – *цеховий примус* (*zunftzwang*) [3, с. 289], тобто сувора цехова регламентація виробництва. Визначалось абсолютно все: сорт матеріалу, який використовувався у майстерні, його ширина, довжина нитки, з якої ткали ту чи іншу тканину, інструменти, якими працював майстер та його помічники, кількість підмайстрів та учнів, станків, тривалість робочого дня. Сувора регламентація номенклатури, кількості, якості та ціни продукції, що виробляв кожний майстер, заробітної плати учнів та підмайстрів, якості сировини та предметів праці – усе це стримувало конкуренцію навіть між членами цеху [4, с. 4; 3, с. 292].

Антиконкурентну спрямованість мали не лише формальні, але й неформальні норми. Як зазначає Е. де Сото, „потомствени городяни зневажали речі, виготовлені за межами ремісничих гільдій та легальної системи виробництва” [5, с. 100]. В Іспанії й досі вживається вираз „eres un

punetero”, що натякає начебто на низове заняття – виготовлення „punos”, тобто манжет для сорочок у невеличких нелегальних майстернях.

Таким чином, цехова монополія передбачала нерівні правила гри для різних учасників: одні – для членів цеху, інші – для позацехових – сільських та дрібних міських виробників. Інституційне середовище середньовіччя не стимулювало конкуренцію ні між членами організацій, ні між власне організаціями, винахідництво і нововведення, технічний та технологічний розвиток.

Виправдовуючи себе до XIV ст., жорстка цехова регламентація в подальшому стає суттєвою перешкодою для розвитку виробництва. На початок XIV ст. формується торговий купецький капітал, пожвавлюється торгівля, виникають та розвиваються інститути, що її обслуговують. Поряд із цехами з’являється новий тип виробництва – мануфактура. Мануфактурне виробництво стає серйозним конкурентом цехового ремесла.

Таким чином, процес руйнування цехової системи протягом XV–XVIII ст. мав вигляд триєдиної боротьби між старим цеховим виробництвом, новими мануфактурами, що набирали сили, та зростаючим неформальним виробничим сектором.

Це руйнування припадає саме на епоху меркантилізму – „систему розподілу монопольних прав через механізм держави...” [6, с. 240]. Меркантилізм був політизованою системою господарства, в якій поведінка підприємців підлягала детальній регламентації. Інституційне середовище епохи меркантилізму в особі політичних організацій та формальних правил не давало змоги споживачам вирішувати, що повинно вироблятися. Воно залишало за собою право виділяти та розвивати ті види економічної діяльності, які вважало за потрібне, і забороняти або пригнічувати інші.

Для цього держава через свої політичні організації за допомогою регламентів, субсидій, податків та ліцензій, що фіксувалися у формальних правилах, надавала привілеї обраним виробникам та споживачам. Так, спочатку мануфактури самі виступали як монополісти завдяки підтримці з боку держави та зовнішньоторговій протекціоністській політиці. Метою регламентації було припинення проникнення конкурентів на ринок.

Хоча аргументи щодо державного регулювання, субсидування та втручання на користь окремих торгових і агропромислових кіл були досить переконливі, наприклад, певний вид діяльності вважався необхідним для національної оборони або протекціоністські заходи визнавалися необхідними для агропромислового зростання, але водночас вони відповідали потребам держави в певних джерелах податків. Адже галузі з великою кількістю дрібних виробників промислової та сільськогосподарської продукції було важко контролювати та ще важче оподатковувати. Держава не мала доступних ринкової економіці знань та механізмів управління великою кількістю підприємців. Меркантилізм забезпечував згоду між метою привілейованих класів та фіскальними потребами держави.

У державах епохи меркантилізму правове регулювання було надлишковим. За даними Г. Кінга, англійського демографа, необхідність

дотримання законів настільки зросла, що 1688 р. близько 3% жителів Англії були юристами [7, с. 5]. Оскільки регламентація певних видів діяльності ставала детальнішою, включала все більше технічних обмежень, що захищали окремі виробництва, кількість формальних правил невпинно збільшувалася. Так, для захисту монополій і стабілізації ринку праці Англія, наприклад, вводила обмеження на нові методи виробництва. Так, 1623 р. Таємна рада Англійської Корони наказала розібрати всі машини для виготовлення швейних голок, а вже виготовлені – знищити.

Було також прийнято закони для гарантії споживання товарів, що виробляли монополії. У 1571 р. з'явилося правило, що зобов'язувало всіх громадян вдягати по неділях англійські вовняні шапки, 1662 р. формальні правила вимагали, щоб покійників хоронили в англійських вовняних тканинах. Ця вимога була детальніше підтверджена 1666, 1678 та 1680 рр. [73, с.265].

У Франції регламенти були кодифіковані Ж.Б. Кольбером – міністром фінансів Людовіка XIV у період 1666–1730 рр. Усі правила, що стосувалися виробництва, зводилися в чотирьох томах обсягом 2200 сторінок, плюс три додаткові, де описувалися практично всі види виробництва.

Завдяки надмірній кількості формальних правил примножувалася й кількість бюрократії. Вона збільшувала витрати операцій замість того, щоб їх зменшувати. Так, уряд Людовіка XIV (1661–1715 рр.) запровадив інститут т.зв. агропромислових інспекторів, єдина функція яких полягала в контролі над здійсненням промислових правил. Бюрократія зростала тому, що сенсом існування держави був перерозподіл багатства відповідно до його фіскальних і політичних інтересів, тому треба було заохочувати, пригнічувати або забороняти окремі види діяльності.

Явища меркантилізму поступово зникли з Європи внаслідок своєї неефективності. Більшість авторів, що досліджують цю тему [7, с. 6; 8, с. 11], пов'язують занепад європейського меркантилізму з масовою міграцією селян у міста, зростанням кількості населення в результаті відступу чуми та інших захворювань та скороченням доходів у сільській місцевості порівняно з містами.

У містах колишні селяни помічали, що на них не вистачає робочих місць. Обмежувальні правила, заборони на розширення масштабів виробництва та зміну видів діяльності скорочували можливості розвитку легальних підприємств і, відповідно, їх здатність наймати нових робітників. У Європі стали з'являтися нелегали.

Будучи єдиною альтернативою легальним підприємствам, тіньова діяльність поширювалася швидкими темпами. А. Сміт писав: „якщо ви бажаєте, щоби ваша робота була виконана пристойно, її слід замовляти на окраїнах, де робітники, не маючи виключних привілеїв, розраховують лише на свій характер, а потім ви повинні контрабандою доставити виконану роботу у місто” [5, с. 100].

З часом нелегальна конкуренція загострилася настільки, що в легальних виробників не залишалося іншого виходу, як передавати по

субконтрактах частину виробництва у приміській майстерні. Це ще більш звузило податкову базу, а податки, відповідно, зросли. У результаті збільшилась міграція у передмістя та практика субконтрактних угод з нелегалами.

Держава поступово відступала під тиском нелегалів. В Англії, де перехід від меркантилізму до ринку був доволі мирним, нові закони з часом легалізували сільську та приміську промисловість. Державі довелося змиритися з тим, що нові виробництва розвивалися у більшості там, де не існувало гільдій або правових обмежень.

Ця еволюція була результатом низки особливостей та умов, специфічних для Англії. Однією з них стало суперництво всередині політичних організацій, а саме: між монархом та парламентом, який починаючи з XVII ст. боровся за контроль над економікою. Те, що одна сторона забороняла, інша – дозволяла. Існувала навіть конкуренція між різними типами судів і можливо було виграти в іншому суді процес, що раніше програвий. Сам факт того, що дію незаконних обмежень доводилося відстоювати в різних судах, ускладнював використання наданих привілеїв. Обмеження щодо доступу до підприємництва стали слабшати лише тоді, коли парламент, конкуруючи з монархом за джерела доходу, вирішив, що й сам міг би отримувати винагороду за надання привілеїв на створення підприємств.

З кінця XVII ст. англійський король був позбавлений можливості роздати монопольних прав, а з початку XVIII ст. монополії ліквідуються в усіх нових галузях промисловості. Однак у старих галузях, наприклад, вовняній, ремісничому виробництві, монопольні права, включаючи цехові привілеї, хоча й послабилися, але збереглись до кінця XVIII століття [4, с. 12].

У 1814 р. остаточно скасовуються всі обмеження у промисловості та ремеслі. У 1833 р. парламент допустив усіх, а не лише повноправних городян, до торгівлі в лондонському ситі. Закони, що дозволяли займатися бізнесом без усякого дозволу, просто на основі реєстрації, прийнято 1832 й 1844 рр. відповідно. Англія відкрила епоху широкого підприємництва в Європі 1862 р., коли парламент постановив, що будь-яке зареєстроване підприємство може мати форму акціонерного товариства з обмеженою відповідальністю. З того часу в Англії почалося видиме зростання заробітків й поступове падіння цін на товари та послуги, причому такою мірою, що життєвий рівень робочого класу в другій половині XIX ст. зріс на 100% [5, с.97].

Процес відміни монопольних прав, включаючи монополію цехів, в інших країнах Західної Європи (крім Голландії) проходив у край повільно. У Франції уряд А. Тюрго 1775–1776 рр. ліквідував цехи. Проте після його відставки вони були знову встановлені. Остаточно цехи знищено в ході Французької революції. У Пруссії вони були скасовані 1810 р., щоправда, законодавчо встановлені знову 1849 р., але суттєвого значення для економіки це вже не мало [4, с. 13].

Отже, з цього історичного ракурсу видно як, з одного боку, інституційне середовище стримувало розвиток конкуренції, а з іншого – розвиток конкуренції сприяв становленню ефективного інституційного середовища. З огляду на це, можна стверджувати, що генезис економічної конкуренції та монополії відбувався не лише під впливом розвитку продуктивних сил та виробничих відносин. Велику роль у цьому процесі відіграло інституційне середовище. Еволюція ринкової та інституційної структури обумовила поступові зміни конкурентного середовища.

Проте система вільної конкуренції з часом створила матеріальні передумови для свого історичного заперечення й послідовного переходу на новий ступінь розвитку, що характеризувався вже іншим співвідношенням конкуренції та монополії. На певному етапі розвитку вільна конкуренція призвела до концентрації виробництва й капіталу.

З посиленням процесів концентрації і централізації виробництва та капіталу, нарощенням елементів монополізму в економіках розвинених країнах в останній третині XIX – початку XX ст. змінюється структура ринку: ринки вільної конкуренції витісняють монополізовані ринки.

Отже, на початку XX ст. атомістична структура ринку змінюється етапом т.зв. жорсткої монополії з галузевим домінуванням низки найбільших компаній. Зосередивши величезну економічну потужність, монополії отримали можливість зводити бар'єри на шляху проникнення інших підприємств у сферу їх діяльності, підриваючи таким чином конкуренцію та перешкоджаючи вирівнюванню галузевих норм прибутку.

Споживачі, конкуренти та держава, малі та середні підприємці в цілому не отримували вигоди від монополізації виробництва і не могли залишатися байдужими до сповільнення темпів розвитку економіки, тотального господарювання та зростання монополій. В останній третині XIX століття стає зрозумілим, що функціонування конкурентного механізму потребує створення відповідної системи правил щодо захисту конкуренції.

У світі існує багато різних моделей конкурентного законодавства й політики. Проте найбільш складним завданням є встановлення мети законодавства про конкуренцію. Стосовно цього питання існують різні погляди. Наприклад, при розгляді відмінностей законодавства Європейського Союзу від американського та японського вказується на те, що перше спрямоване на захист інтересів споживачів, у той час як американське та японське – на захист власне конкуренції [9, с. 21]. На таку мету законодавства про конкуренцію, як захист власне конкуренції в США та захист прав споживачів у країнах ЄС вказує велика кількість її дослідників.

Висловлюються й інші погляди, наприклад, що метою законодавства про конкуренцію в ЄС є завдання об'єднання ринків або антимонопольні закони не захищають споживача, не сприяють ефективності виробництва, а захищають дрібного виробника; допомагають зниженню, а зростанню та підтримці цін на високому рівні, і навіть крайній погляд про те, що антимонопольне законодавство „лише використовується менш вдалими конкурентами у боротьбі з більш вдалими” [9, с. 21].

Таким чином, в економічній літературі наводяться кілька можливих варіантів мети законодавства про конкуренцію:

- 1) захист власне конкуренції;
- 2) досягнення економічної ефективності виробництва;
- 3) захист інтересів споживачів;
- 4) об'єднання ринків;
- 5) захист інтересів малого та середнього бізнесу.

Проте, на нашу думку, буде помилковим розглядати мету законодавства про конкуренцію як захист споживачів, підтримку малого бізнесу або досягнення ефективності виробництва. Мета завжди єдина – це підтримка конкуренції. При цьому досягнення ефективності виробництва, захист інтересів середнього та малого бізнесу і прав споживачів доцільно розглядати не як мету, а як результати дії конкурентного механізму.

Правильне розуміння мети законодавства про конкуренцію необхідне для того, щоб у процесі його розробки не акцентувати увагу лише на досягненні того чи іншого результату, наприклад, кращому задоволенні потреб споживачів або ефективності виробництва. Подібні викривлення рано чи пізно призведуть до негативних результатів. Прагнення до розвитку, підтримки та збереження конкуренції як основної мети дасть можливість досягти всіх очікуваних позитивних результатів [9, с. 23].

Інститути конкуренції є набагато ширшим поняттям. Поряд з актами, що безпосередньо регулюють конкурентні відносини, тобто власне антимонопольним законодавством, до інститутів конкуренції, на нашу думку, слід віднести всі інші акти, що містять окремі норми антимонопольної та конкурентної спрямованості. До таких можна частково віднести законодавство про ціноутворення, іноземне підприємництво (воно певною мірою впливає на конкурентні відносини на внутрішньому ринку), податкове законодавство (обмежує підприємництво або сприяє його розвитку), законодавство про нові структури, малий та середній бізнес, захист прав споживачів, охорону прав інтелектуальної власності, зовнішньоторговельну політику, політику в галузі іноземних інвестицій та інше законодавство підприємницької спрямованості, яке певним чином впливає на створення і стан конкурентоспроможних господарюючих суб'єктів.

Отже, правильне розуміння безпосередньої мети інститутів конкуренції – створення та розвиток конкурентних відносин – передбачає визначення їх достатньо широко, не акцентуючи уваги лише на обмежувальних нормах. До такої сфери інститутів відносяться не лише нормативні акти, що містять обмежувальні норми, але й акти стимулюючої спрямованості.

Таким чином, можна зробити висновок, що існує два типи інститутів конкуренції – обмежувальні та сприяючі: перші спрямовані на обмеження проявів монополізму, другі – на поживлення конкуренції. Тобто обмежувальні інститути безпосередньо обмежують дію монополістичних об'єднань в економіці й тим самим створюють передумови поживлення конкурентних відносин; сприяючі – сприяють створенню конкурентного

середовища опосередковано, через прийняття законодавчих актів, що містять окремі норми конкурентної спрямованості.

Література

1. Норт Д.С. Пять тезисов об институциональных изменениях // *Квартальный бюллетень клуба экономистов*. – 2000. – Вып. 4. – С. 3–15.
2. Лозова Г.М. Формування конкурентного середовища в транзитивній економіці: Дис. канд. екон. наук 08.01.01 / Київський національний торговельно-економічний ун-т. – К., 2003. – 210 с.
3. Полянский Ф.Я. Экономическая история зарубежных стран. Эпоха феодализма. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1954. – 506 с.
4. Акімова І., Щербаков О. Конкуренція та технічна ефективність українських виробничих підприємств: Наукові матеріали № 17. – К.: Інститут економічних досліджень та політичних консультацій, 2002. – 16 с.
5. Де Сото Э. Загадка капитала. Почему капитализм торжествует на Западе и терпит поражение в остальном мире / Пер. с англ. – М.: ЗАО “Олимп-Бизнес”, 2001. – 276 с.
6. Иванов И.Д. Современные монополии и конкуренция: формы и методы монополистической практики. – М.: Мысль, 1980. – 254 с.
7. Костусев О. Інституціональні фактори, що обмежують конкуренцію в Україні // *Вісник Антимонопольного комітету України*. – 2005. – № 3(18). – С. 4–9.
8. Іголкін С. Демонізація // *Вісник Антимонопольного комітету України*. – 2002. – № 2. – С. 10–12.
9. Пугачова М., Щербак А. Конкурентне середовище в Україні: тенденції останніх років // *Конкуренція: Вісник АМК України*. – 2007. – № 2. – С. 19–24.